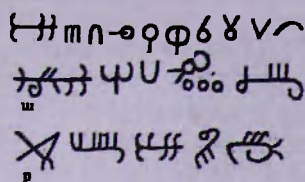

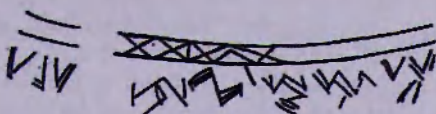
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԾԱՅԻՆ ԳԻՐԸ (Ք.ա. III-I հազարամյակներ)

Դեռևս անցյալ դարում ծագեց ու մեծացավ հետաքրքրությունը Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն արձանագրությունների նկատմամբ: Նախ ուշադրության առարկա դարձան Վանի թագավորության (Ք.ա. IX-VI դդ.) սեպագիր արձանագրությունները՝ ըստ Մովսես Խորենացու տեղեկությունների Արևմտյան Հայաստան եկած և քրդերի կողմից սպանված Ֆ.Ե.Շուլցի ուսումնասիրությունների հետմահու հրատարակության¹ (1840թ.): Այնուհետև հայտնի դարձան պաակերամշտնագիր հուշարձաններ, որոնց մեջ մեծամասնություն էին կազմում ժողովրդի կողմից «իծագրեր» անվանումը ստացած ժայռապատկերները²: Ի տարբերություն վերջինների, պատկերամշտնագիր հուշարձանների մեջ կար վտքաթիվ, բայց չափազանց ուշագրավ մի խումբ: Եվ եթե ժայռապատկերներն իրենցից ներկայացնում էին զրի զարգացման մախավալը և չէին տեղավորվում դասական իմաստով «գիր» հասկացության մեջ, ապա երկրորդ խմբի հուշարձանները թողնում էին որոշակի զարգացում ապրած զբով կանգնեցված արձանագրությունների տպավորություն: Այս խումբը ևս հստակորեն բաժանվում է երկու մասի՝ Վանի թագավորության մեհենագիր (հիերոգլիֆ) արձանագրությունների և լեռնաշխարհի զանազան վայրերից գտնված, զրեթե չուսումնասիրված նշանագիր հուշարձանների:

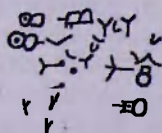
Վանի թագավորության մեհենագրության ուսումնասիրությանը մենք անդրադարձել ենք առանձին մեհագրությամբ³, իսկ սույն հոդվածում քննության առարկա կդարձնենք նշված վերջին ենթախմբի հուշարձանները: Անցյալ դարավերջից մինչ օրս կուտակվել է այդ հուշարձաններին վերաբերվող հսկայական նյութ, որը, հասկանալի է, հնարավոր չէ լուսաբանել մեկ հոդվածով: Այստեղ խնդիր ենք դրել պարզելու միայն մի քանի հարց. արդյո՞ք նշված արձանագրությունները կապ ունեն միմյանց հետ՝ կազմելով մեկ համակարգ: Եթե այո, ապա ի՞նչ բնութագրական առանձնահատկություններ ունի այն, ինչպիսի՞ աշխարհագրական ու ժամանակագրական սահմաններ է ընդգրկում:

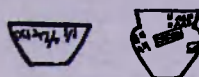
Ոկ. 1 Յաղակերտ

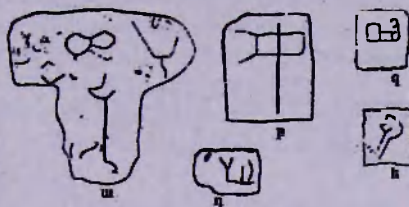
Ոկ. 5 Զաղախը

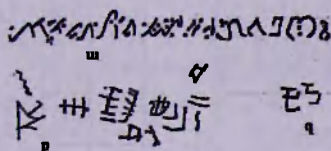
Ոկ. 2 Արճաղիք

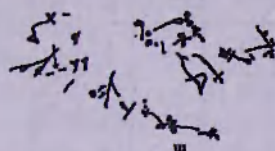
Ոկ. 7 Ուրճիտ լճի աղագամ

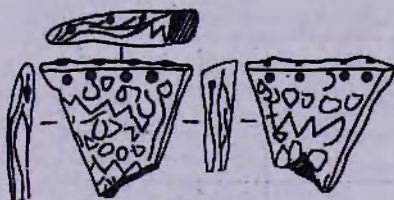
Ոկ. 8 Մեծաճոր (ժալոյաղիք)

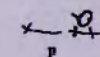
Ոկ. 3 Ուտիք

Ոկ. 4 Արցախ

Ոկ. 9 Մեծաճոր (կապի ինչպիսի)

Ոկ. 6 Զաղախը

Ոկ. 11 Այգեհատ

Նման հուշարձաններից առաջին երկուսը (որքան մեզ հայտնի է) հրատարակվեցին 1910թ.՝ Մետրոպոլիտանական Սմոլատյանի կողմից⁴։ Դրանք հայտնաբերվել էին Արաքս գետի աջ ափին գտնվող Յուլակերտի բերդի մոտակայքում (նկ. 1)։ Հաջորդն Արմավիրի արձանագրությունն էր⁵ (նկ. 2)։ Ի տարբերություն նախորդի, որի թվագրումն անորոշ էր, վերջինս ուներ ժամանակագրման մի կարևոր փաստարկ. արձանագրություն կրող քարը շրջվել էր, որի վրա փորագրվել էր, ըստ մասնագետների, Ք.ա. III-III դդ. թվագրվող հունարեն արձանագրություն։ Հետևաբար, նշանագրերի քանդակման ժամանակը պետք է նախորդեր նշված դարերին. ավելին ճշգրտելու համար տվյալներ չկային։

Այս արձանագրությունների ուսումնասիրության գործում կարևոր ներդրում ունեցավ Ի.Ի. Մեշչանինովը⁶, որի աշխատանքներում ի մի բերվեցին մինչև այդ հայտնի հուշարձանները, առաջին անգամ հրատարակվեցին Ելենենդորֆի (Գանձակի մոտ) պեղումներից Ե.Ռյուսկերի (1899-1901թթ.) ու Յ.Գումմելի (1930-1931թթ.) հայտնաբերած չորս առարկաների (նկ. 3) և Խոջալուի դամբարաններից մեկի երկու քարերի նշանները (նկ. 4)։ Երկու հնավայրի նյութերն էլ, ըստ Ի.Ի. Մեշչանինովի հնագիտական վերլուծության, թվագրվում են Ք.ա. I հազարամյակի սկզբով։

1940-ական թվականներից սկսած հրատարակվեցին մի շարք արձանագրություններ Ջավախքից⁷։ Վերջիններս վկայված են ոչ միայն առանձին իրերի վրա (նկ. 5), այլև դամբարանների պատերին (նկ. 6) և թվագրվում են Ք.ա. III հազարամյակով։ Նույն ժամանակաշրջանով են թվագրվում Ուրմիո լճի ավազանից հայտնաբերված խեցեղեն նշանակիր անոթները (նկ. 7), որոնք հայտնի դարձան 1966թ.։

Մեծամորի ժայռագիր 27 արձանագրությունները, որոնց մասին մամուլում տեղեկություններ էին հայտնվել դեռևս 1913թ.⁸, ամբողջությամբ հրատարակվեցին միայն 60 տարի անց⁹։ Ըստ որում, ժայռագիր արձանագրություններից բացի (նկ. 8), հրատարակվեց Ք.ա. II-I հազարամյակների սահմանազյլսով թվագրվող մշակութային շերտից հայտնաբերված կավե նշանագրված մի տախտակ¹¹ (նկ. 9)։ Ժայռագիր նշանների վերաբերյալ Կ.Հ. Սկրտչյանը մասնավորապես նշում է. «... հատկանշական է նրանց զգալի մասի նմանությունը, և շուրջ 17 նշանի նույնությունը հայկական միջնադարյան ձեռագրերում պահպանվող նշանագրերի և Վանի թագավորության շրջանում սեպագրի հետ զուգահեռ օգտագործված նշանագրերի հետ։ Այս առումով Մեծամորի ժայռագրերը կարող են հատուկ ուսումնասիրության նյութ դառնալ»¹²։ Ցավոք, հիրավի մեծ կարևորություն ունեցող այս հուշարձանները ցայսօր չեն դարձել հանգամանալի ուսումնասիրության առարկա¹³։

Խնդրո առարկա արձանագրությունների հավաքման վերջին վարձը (որքան մեզ հայտնի է) կատարվել է Հ.Ա. Մարտիրոսյանի կողմից՝ «Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը և նրանց ուրարտա-հայկական կրկնակնե-

րը» (Ե., 1973.) գրքում: Հեղինակն ի մի էր բերել Ջավախքի, Ուրմիո լճի ավազանի, Յուրակերտի և Արմավիրի վերոհիշյալ արձանագրությունները, որոնցից վերջին երկուսը թվագրել է Զ.ա. II հազ. վերջով և I-ի սկզբով¹⁴: Նշված արձանագրությունները ժայռապատկերների հետ միասին Հ.Ա.Սարտիրոսյանը միավորում է որպես մեկ ընդհանուր՝ «մախնադարյան նշանագրեր» անունը կրող խումբ, ինչը քննադատելի է, քանի որ, ինչպես նշվեց, ժայռապատկերները մախագրային վաղի հուշարձաններ են, իսկ վերոհիշյալ արձանագրությունները վերաբերում են զարգացած գրային ժամանակաշրջանի:

Չնայած այն բանին, որ վերջին տասնամյակներում հայտնաբերված նյութերը կարող էին նոր լույս սփռել քննարկվող արձանագրությունների հետազոտման հիմնախնդրի վրա, Հ.Ա.Սարտիրոսյանից հետո դրանց հավաքման ու համակարգված ուսումնասիրության վտրձ չի կատարվել: Խոսքը, մասնավորապես, Ապարանի ջրամբարի ափին, Քուչակ գյուղի մոտ գտնվող, Զ.ա. XVIII-XIV դդ. թվագրվող հուշարձանի մասին է, որի 1986-87թթ. պեղումներից գտնվեցին շուրջ հինգ տասնյակ արձանագրված քարեր (նկ. 10), որոնցից մի մասի վրա նշաններ էին արված երկու կամ երեք կողմից (ընդհանուր առմամբ՝ շուրջ 80 երես գրություն)¹⁵: Առաջին իսկ հայացքից ակնառու է Քուչակի արձանագրությունների կապը Խոջալուի և Ջավախքի դամբանաքարերի հետ, ընդ որում, վերջիններն ունեն ավելի արխայիկ բնույթ: Քուչակի նշանները նկատելի ընդհանրություն ունեն նաև Ելենեղորձի, Յուրակերտի, Արմավիրի, Ուրմիո լճի ավազանի և Սեծամորի վերոհիշյալ հուշարձանների նշանների հետ: Դրանցից մի քանիսի հետ տիպաբանորեն կապվում է նաև Զ.ա. II-I հազարամյակների սահմանով թվագրվող Այգեշատի հնավայրից գտնված կավամաններից մեկի հատակին արված արձանագրությունը (նկ. 11), որը պեղվել է 1990թ. Լ.Ն.Բիյագովի և Հ.Գ.Ավետիսյանի կողմից, մեզ տրամադրել է Հ.Գ.Ավետիսյանը:

Թվարկվածներով չի սահմանափակվում Զ.ա. III և I հազարամյակներով թվագրվող «առեղծվածային» նշաններ կրող հուշարձանների ցանկը: Առաջիկայում մտադիր ենք ի մի բերելու և առանձին ուսումնասիրության առարկա դարձնելու մինչ օրս հայտնի բոլոր արձանագրությունները, որոնց թիվը (մեր ունեցած տվյալներով) շուրջ 300 է (այդ թվում հաշվի չեն առնված Հայաստանի վաղ բրոնզեդարյան խեցեղեն նշանակիր ամոթները, որոնց նշանները գիտնականների մի մասը հակված է համարելու զարդանախշեր, մյուսները՝ ոճավորված պատկերագրեր): Այստեղ նշենք, որ կենցաղային իրերից և դամբանաքարերից բացի, քննարկվող հուշարձանախմբում հանդիպում են նաև այլ բնույթի գրակիր առարկաներ, մասնավորապես, քարակոթողներ, որոնց հրապարակումը ևս թողնում ենք առաջիկայում մախատեսված աշխատանքին:

Վերը հիշատակված նշանագիր հուշարձանների միջև, ինչպես նշվեց, առաջին հայացքից կան նկատելի ընդհանրություններ: Մակայն որպեսզի այդ

տպավորությունը թվացյալ չլինի, հետևելով մոռացված գրերի ուսումնասիրման համաշխարհային փորձից բխող մեթոդիկային, կատարեցինք այս հուշարձանների հետազոտման ուղղությամբ առաջին անհրաժեշտ քայլերը: Նախ, ըստ հուշարձանների, կազմեցինք նշանացանկեր և համեմատեցինք դրանք: Համադրության արդյունքները (աղ. 1) հաստատեցին մեր ունեցած առաջին տպավորությունը՝ ցույց տալով, որ այդ հուշարձաններին փորագրված են միևնույն համակարգի նշանագրերը: Այսինքն՝ մենք գործ ունենք նշանային մի համակարգի հետ, որը կիրառվել է Ք.ա. III հազարամյակից սկսած մինչև Ք.ա I-ի սկիզբը: Այս համակարգի նշանների բնութագրական առանձնահատկությունն այն է, որ դրանք ոչ թե նկար-պատկերագրեր են, այլ վերջիններիս պարզեցված և զարգացում ապրած տարբերակները՝ գծային գրանշաններ, ինչն էլ հիմք տվեց մեզ համակարգը կոչելու Հայաստանի գծային գիր: Գրերի զարգացման պատմությունից հայտնի օրինաչափությունները ցույց են տալիս, որ պատկերագրերը նկարային բնույթը կորցնում և գծային նշանների են վերածվում դարերի, երբեմն հազարամյակների զարգացման ու պարզեցման ընթացքում: Եզիպտական հիերոգլիֆներն, օրինակ, պատկերային տեսքով կիրառվում էին Ք.ա. XXXII դարից ի վեր (արագագիրը՝ Ք.ա. XXX դարից), իսկ դրանց պարզեցված, գծային ձևերը՝ «դեմոթական գիրը» գործածության մեջ մտավ միայն Ք.ա. VIII դարում¹⁶: Ուստի միանգամայն իրավացի են այն հեղինակները, որոնք Հայկական լեռնաշխարհում գրի (զադափարագրության) ծնունդը թվագրում են Ք.ա. V հազարամյակով (մի եզրահանգում, որը հիմնավորվում է նաև ժայռապատկերների և այլ հնագիտական իրերի ուսումնասիրությամբ):

Հայաստանի գծային գրի ուսումնասիրության նախնական այս փուլում որոշակիորեն կարելի է խոսել նաև այս համակարգի բնիկ՝ տեղական ծագման մասին: Վերջինս ակնհայտ է դեռևս Ք.ա. VIII-VII հազարամյակներից ծագող ժայռապատկերների և գծային նշանների համադրումից (աղ. 2):

Գծային գրի գործածությունը Հայկական լեռնաշխարհում (ըստ այսօրվա մեր ունեցած տվյալների) դադարում է Վանի թագավորության (բիայնական) տիրապետության տարածումով, որի արդյունքում Հայաստանում սեպագրին զուգահեռ կիրառվում են բիայնական մեհենագրերը: Վերջիններիս մեջ հստակ զանազանվում են երկու խումբ՝ գծային և նկարային: Առաջին խմբի սկզբնաղբյուրն, ըստ երևույթին, Հայաստանի գծային գրերն են, իսկ երկրորդի նկարային բնույթը, ամենայն հավանականությամբ, պայմանավորված է Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում կիրառված խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի ազդեցությամբ¹⁷: Գծային գրերի և բիայնական մեհենագրերի համադրումը (աղ. 3) վկայում է այդ երկու համակարգերի կապի մասին, ինչը թույլ է տալիս ժամանակագրական անընդհատության մեջ դիտարկելու նախաերվանդունյանց Հայկաստանի գրավոր մշակույթի զարգացման պատմությունը:

Ամփոփելով մեր համառոտ ակնարկը՝ փորձենք արձանագրել այն եզրա-

հանգումները, որ հնարավոր է անել խնդրի ուսումնասիրության այս նախնական վաւում.

ա) Բ.ա. III հազ. մինչև Բ.ա. I հազ. սկիզբը Հայկական լեռնաշխարհում կիրառվում է ուրույն մի համակարգ, որի բնիկ տեղական ծագումը կասկածից վեր է,

բ) այդ համակարգը ձևավորվել է դեռևս Բ.ա. V հազարամյակում ծնունդ ստած գաղափարագրության հիմքի վրա, որի պարզեցման շնորհիվ էլ նրա նշաններն ունեն գծային տեսք,

գ) Հայաստանի գծային գրերն իրենց հերթին մասամբ հիմք են դառնում քիայնական մեհենագրության համար:

Ավելորդ չենք համարում նշել, որ թե՛ ժայռապատկերներում առկա գաղափարանշանների, թե՛ գծային գրերի և թե՛ քիայնական մեհենագրերի մանակներն ու կրկնակները հանդիպում են հայկական միջնադարյան մատյաններում հիշատակվող «նախնեաց մերոց» նշանագրերի ցանկերում: Դա իր հերթին ցույց է տալիս, որ գրավոր մշակույթը եղել է հոգևոր միասնության այն խորհրդանիշը, որն անկախ կրոնա-դավանական, քաղաքական և այլ հակասություններից, ուղեկցել է մեր ժողովրդին հազարամյակների ընթացքում:

SUMMARY

From about the III millennium B.C. until early I millennium B.C. in the eastern part of the Armenian Highland a unic Linear script was widely used. The studies of this script show that it originates from the local pictography dated with the V millennium B.C., the most archaic ones - coming from the VIII-VII millenniums B.C. On the other hand, the Linear script had certain impact on the development of the Urartian Hieroglyphic script (IX-VIc.B.C.).

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Անցյալ դարում և մեր դարի առաջին կեսին ըիայնական սեպագիր արձանագրությունների հայտնագործման և ուսումնասիրության պատմությունը՝ մատենագրության նշմամբ, տես՝ Ե.Բ. Пиотровский, Ванское Царство (Урарту), 1959, էջ 7-26:

2. Ժայռապատկերների ուսումնասիրության պատմությունը մինչև 1970-ական թթ. տես՝ Գ.Հ. Կարախանյան, Պ.Գ.Սաֆարյան, Սյունիքի ժայռապատկերները, Ե., 1970, էջ 7-10; Հ.Ա.Մարտիրոսյան, Հ.Ռ.Խարայելյան, Գիղամա լեռների ժայռապատկերները, I, Ե., 1971, էջ 5-6:

Ա.Ե.Մովսիսյան, Վանի քազավորության (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ) մեհենագրությունը, Ե., 1998:

4. ՄՍմրատյան, Յուլակերտի բերդը, «Արարատ», Էջմիածին, 1910, Զ, էջ 574-576:

5. A.A.Kalantar, Inscriptions d'Arménie en caracteres inconnus, "Revue d'Archéologie", Paris, 1929, p. 44-45; Ա.В.Тер-Аветисян, Археологическое обследование городища и крепости "Древний Армавир", «Գիտական ժողովածու, նվիրված Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման 70-ամյակին», Ե., 1941, էջ 51-64:

6. И.И. Мещанинов, Закавказские иероглифы, "Сообщения Государственный академии истории материальной культуры (ГАИМК)", Ленинград, 1932, N.3-4, стр. 51-55; И.И. Мещанинов, Загадочные знаки Причерноморья "Известия ГАИМК", Ленинград, 1933, вып. 62, стр. 34-65:

Բ.Ա. Կуфтин, Археологические раскопки в Триалети, I, Тбилиси, 1941. С. 109-110, рис. 116; О.М. Джапаридзе, Археологические раскопки в Триалети в 1959-1962 гг., "Советская Археология", Москва, 1964, N.2, стр. 117-120, рис. 17-20; Т.Чубинишвили, К древней истории Южного Кавказа, Тбилиси, 1971, табл. XXVIII և այլն:

8. C.A. Burney, Excavations at Yanik tepe, northwest Iran, §Iraqi, vol. XXIII-XXIV, 1961-1962.

9. ՄՍմրատի, Արարատի և Արագածի գազաթներին, «Արարատ», Էջմիածին, 1913, Ա, էջ 52-68:

10. Է.Վ.Խանգաղյան, Կ.Հ.Սկրտչյան, Է.Ս. Պարսամյան, Մեծամոր, Ե., 1973, էջ 149-165, աղ. XXXI – XXXIV:

11. Նույն տեղում, էջ 131, աղ. XXIX:

12. Նույն տեղում, էջ 163 (քաժնի հեղինակ՝ Կ.Հ.Սկրտչյան):

13. Ժամանակին մեծամորյան նշանների վերծանության մասին մի շարք հրապարակումներով հանդես եկավ Ս.Այվազյանը՝ դրանք համարելով «խայասական արձանագրություններ», ինչը սուր քննադատության ենթարկվեց Բ.Պիոտրովսկու կողմից (ՊԲՀ, 1971, N.3, էջ 302-303, որ հղվում են մաս Ս.Այվազյանի 1960-ական թթ. հրապարակումները): Վերջինս մատնանշում էր, որ դրանցից շատերն արաբական քուֆի գրեր են, թեպետ ինքն էլ նշում է քուֆի արձանագրությունների կողքին «պետրոգլիֆների» առկայության մասին: Դրանից հետո հարցը հավուր պատշաճի ուսումնասիրության առարկա չդարձավ, փորձ չարվեց առանձնացնելու և իրենց հա-

մասեցստերում ուսումնասիրելու մեծամորյան մշանների խմբերն ա ենթախմբերը, ինչը մնում է ապագա հետազոտության խնդիր:

14. Հ.Ա.Մարտիրոսյան, Հայաստանի մախնադարյան մշանագրերը և նրանց ուրարտա-հայկական կրկնակները, Եր., 1973, էջ 6-8:

15. Ֆ.Մ.Մուրադյան, Նորահայտ մշանագրեր Ապարանի շրջանից, Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանի նորակառույցներում (1986-1987 թթ. պետումների արդյունքները), Ե., 1992, էջ 103-105, ադ. СIII-СХV:

16. М.А.Коростовцев, Египетский язык, М, 1961, стр. 7-8, 19-20:

17. Ա.Ե. Մովսիսյան, մշվ. աշխ., էջ 51-58: